

Werkendam.

Den 22^{en} Augustus 1898 bezocht ik deze gemeente. - Door een rijtuig van Sprengers uit Steeuwijk liet ik mij halen aan het hotel van Andel te Gorinchem. - Abet de pont (die op de heele uren van Gorinchem naar Steeuwijk vaart, en op de halve uren van Steeuwijk op Gorinchem) passeerde ik de rivier. Ik reed van Steeuwijk naar Werkendam, vandaar langs de Kille, Drie Sluizen en Steeuwendijk naar Amkerk; en vandaar weer over Gantelwijk terug naar Steeuwijk, waar ik weer over de dierseede voer naar Gorinchem. -

De burgemeester van Werkendam, die met verlof op reis was, was teruggekomen om mij te ontvangen.

Op mijne audientie verschenen Jochems, de directeur van het post- en telegraafkantoor, sinds een jaar of vier naar genoegen te Werkendam werkzaam, en de notaris Kerkhoven, tevens lid van den Raad.

Omdat de burgemeester er niet op was ingericht om mij een ontbijt aan te bieden, had hij notaris Kerkhoven verzocht daarvoor te willen zorgen. - Tegen mijne gewoonte moest ik dus bonne mine à mauvais jeu maken, en bij notaris Kerkhoven gaan ontbijten. -

Werkendam wordt verscheurd door kerkelijke partijen; de burgemeester, de wethouder Versput (de vroegere directeur van het post- en telegraafkantoor) en nog 2 raadsleden zijn liberaal. - De wethouder Peck met diens broeder, de secretaris Peck, en nog drie andere leden van den raad zijn antirevolutionair. -

De kerkelijke meerderheid van den Raad heeft in de laatste maanden doorgedreven, vooreerst, dat er voor en na de Raadsvergaderingen een gebed zal worden gedaan; - vervolgens, om den strijd van het bijzonder onderwijs met meer succes te kunnen voeren tegen het openbaar onderwijs, verdubbelde de Raad het schoolgeld voor de openbare school. - Het is te hopen, dat dit laatste besluit niet door de Hooge Regering gesanctioneerd wordt; de heffing is nu veel te hoog.

Ik heb nogmaals getracht den burgemeester terug te brengen van zijn dwaze plan, om te Werkendam eene water...

Werkendam.

waterleiding te bouwen. —

Administratie van den ontvanger. De schoolgelden worden geboekt op ongezegelde hulpregisters.

Administratie der secretarie. Van de schatkamer wordt geen algemeene, wel een bijzondere rol opgemaakt.

Van de huwelijksakten zijn de witte vakkens niet aangevuld. De huizenklapper bij het bevolkingsregister is gebrekkig. Duplicaat-gehuigenschriften van woonplaatsverandering worden als berichten van vestiging teruggezonden.

Den 26 Mei 1902 kwam ik weer in de gemeente. Ik liet mij weer aan het hotel van Andel in Groningen halen door een rijtuig van Sprengers uit Steenwijk. — Ik voer over naar Steenwijk; reed van daar naar Werkendam, vervolgens terug naar Groningen, thence naar Rijswijk; om daarna via het Meer de Steenwijk terug te keeren naar Groningen. — Van hotel de Groningen met overvaart te Steenwijk neemt de reis naar Werkendam een klein uur.

Zoowel Steenwijk als Werkendam waren gevuld. —

De bevolking in Werkendam gaat vooruit in zieletoel; men trouwt er druk; ± 60% gedwongen huwelijken. —

De toestand der armenklasse is daar vrij veel; in de laatste jaren werken van September tot Mei ± 400 mannen. — Van de hulp van waarnem of hinderen wordt geen gebruik gemaakt. Dat werk wordt verricht in de schuilen. —

De vele grachtbomen hebben een grachtbom zowel binnen als buiten de gemeente; in de veldvelden is 's zomers ook nog al werk, omdat ze hiernaast 4 jaars moeten worden schoone gemaakt; daarvoor wordt van f 3 tot f 6 per El. A. betaald. Naarmate het herbar is, geeft er minder uit in. —

Dat schoonnaken is een vreeslijk warm werk; het wordt ook weerfuitstuitend verricht door mannen. —

Het 4 jarig grachtbom doet thans van f 100 tot f 350 de El. A. al naar gelang van de kwaliteit. Het grachtbom heeft geen hinder van hevelwater, behalve 's zomers, als het warm weer is, dan is het zeer schadelijk. — (van Binnveld, Steen, Bruan en Co)
In het najaar werkt er veel volk op de suikerfabriek; ook

Werkendam.

van buiten de gemeente. — Dan komen er vooral veel mensen uit Elde en Driemulen; deze komen Elde en Driemulen met een ^{jaarlijks} boekje, en vertrekken des Datedaags avonds op dezelfde manier te loopen dan in kisten op de fabriek; ook de waagenaande premeiden doen dat. Veel huwaad op moreel gebied zou dat niet stichten, omdat de menschen te mae gewerlich zijn, en de premeiden altijd met 4 of 5 bij elkaar loopen. —

Veel volk gaat buiten de gemeente werken; sommigen in Duitsland; maar de meesten op rivernieuwland (en in het binnenland, of in het buitenland, vooral in Belgie, Frankrijk en Spanje. — De menschen kennen dat werk van huis uit.

De huishuur van een gewone arbeiderswoning loopt van f 1. tot f 1.25. Daarboven hebben de menschen een vertrek met 2 bedsteden, waartusschen een kast; en een bijkeuken; waare ze als zomers huizen een het woonvertrek haal te houden.

Er zijn drie partijen in Werkendam: de antirevolutionaire richting Kuiper; de Christelyk Historischen, richting de Vosser, en de liberalen (een klein liuddeke). — De antirevo. heftionairen zijn wanneer ze alle zeilen bijzetten, de baas; de Christelyk Historischen gaat bij verkiezingen, althans bij gemeenteverkiezingen, meestal met de liberalen samen. Dan wegen de beide partijen vrij veel tegen elkaar op. —

Er zijn in Werkendam twee bondgenootschappen en een zangvereniging; niet, omdat er zoveel aan menich wordt gedaan, maar omdat er twee partijen zijn. —

Op de school in den Miesbosch gaan 15 jongens en 15 meisjes. Audientie verleent aan den burgemeester van Steenwijk, Baron Klundert; deze kwam mij stem vragen om adnemelijke voorwaarden te krijgen voor zijn ingezetenen bij aansluiting aan de waterleiding te Werkendam. —

Daarna aan den postdirecteur Jochens, die stem vroeg om te verkrijgen, dat de boalen van Sap Smit zoó bijlig mit Dorck ronden waren, dat zijn hinderen bijlig de schalen te Groningen ronden kunnen bereiken. Die behouwen maaken nu een uur ver loopen, en de Steenwijk overwaren, omdat ze, met de boot van Smit vande, een huwaad te laach op schied kwamen. — Klein verneuen naar H. en W. —

Werkendam.

Inde October hoop men de waterleiding in exploitatie te brengen. — Met de gasfabriek wil het nog niet vallen. — Wat de waterleiding betreft, heb ik nog een woord gesproken om billijke voorwaarden te verkrijgen voor een aansluiting van percelen onder ~~aanleg~~ de Werken.

Over den gemeente doctor, Bresler, is men zeer tevreden; sinds eenigen tijd heeft men ook een raedvoorn, voor f150, de medede van een onderwijzer, die vroeger raedvoorn is geweest.

Er was in der tijd een kermiss in Werkendam; om streeks 1879 keurden er politen; deswege ging de kermis niet door; daardoor opstand in Werkendam, die niet geweld onderdrukt moest worden. — De kermis is wel niet formeel afgeschaft, maar sinds 1879 is er geen kermis meer geweest.

Voor huur van de aanlegplaats te Werkendam betaalde erthijs J. P. Smit f1200 sjaaks aan A. B. van Tienhoven; sinds heeft het bij een aanlegplaats gemaakt, waarvan Smit f50 huur aan het Vrijt maakt vergoeden. —

Op het voorbeeld van Rotterdam heeft de bevoegdemeester voor de bevoltingsregisters het persoonsaankendstelsel ingevoerd; naar mijn weten eenig in Noord Brabant. Het ziet er zeer goed uit.

Zieh kwaadamein heeft vele bezittingen onder Werkendam; o. a. tien boerenstellingen, ieder van 40-80 al. t. —

Den 10 April 1906 kwam ik weer in Werkendam; ik had van uit Gronchem tevereen Sleerwijk en Blunckerli bezocht; loer heerde ik weer naar Gronchem terug. —

Ik verleende audientie aan het raadslid van Everdingen, den ontvanger der registratie aldaar. Als lid van de gezondheids commissie kwam hij mijn stem vragen, op dat de Werken verder aan te schuiven bij de waterleiding van Werkendam. Hij wilde, dat de Werken de kosten zou betalen van het leggen der leiding. — Ik heb hem geaden, dat hij zich bij den hoofdinspecteur der volksgezondheid zou wenden; dese raad dan de zaak wel aandrangig maken bij Gedeep. Staten.

Van B. en W. vernam ik, dat de waterleiding zich nog

Werkendam.

niet heelmaal dekte; in het afgelopen jaar had men op de leening (f20.000) voor het eerst f1000 afgeslakt, maar had daar, voor f500 uit de gemeentebos moeten nemen, omdat de exploitatie der waterleiding, doch het nog niet had opgeleverd; om die reden wilde men zo bitter opzien, dat de Werken wat meer aansloot, dan kon de zaak zich bedruipen. — De waterleiding was wel voorraak, dat andere zaken, bijv. de bestrating, ten souf. France kwamen.

De gasfabriek werd op het moment door particulieren geexploiteerd; men had slechts 12 afnemers; de kerk en de gemeente waren de grootste afnemers. Men fabriceert petroleum gas, hetgeen prachtig licht geeft.

In de laatste jaren ging de gemeente niet meer achteruit; maar de lasten waren wel thoe; er is een progressieve inkomstenbelasting, volgens welke tot 3.6% bevaald moet worden.

Men heeft twee gemeente doctors, dr. Bresler en dr. Hijnlied; beide heren hebben het erg druk; om de drie jaren wordt er een tot armen doctor benoemd; toen dit de laatste keer weer moest gebeuren, solliciteerde dr. Hijnlied niet, omdat hij het te druk heeft. — dr. Bresler werd toen meer benoemd. — De kleere zijn zeer goede vrienden; dr. Bresler is gekuurd; dr. Hijnlied niet.

Men is zeer tevreden over den veldwachter; diens tractement werd gebracht op f600, f75 voor kleeding, f40 voor woning; toen kon op mijn instigatie alle bijdragen ontnomen werden.

Er is een kleine scheepstimmerwerf in Werkendam, vooral voor herstellingen aan vaartuigen, en tot het vervaardigen van raeboten.

Wethouder Bayers is voorzitter van den Werkenschen politen; met hem wijd en breed besproken de gevolgen van de opening van den Maasland; hij meende, dat de laagwaterstanden in den Biesbosch wel met 50 a 60 c. ll. verhoogd waren, en dat dien tengevolge de Oostlil enz. byna niet anders dan langzaam kunstmatig weg ~~het~~ water hand ~~was~~ geloozd worden. Van daar, dat hij veel meer hulp van het Vrijt verwachtte, dan de minister wilde toestaan, voor wat betreft het in een kint stellen van de bestratingen werklagen aan den Keunen dijk. — Zien geaden met de andere belanghebbende politen besturen te overleggen, een commissie van uitbreiding te benoemen

Werkendam.

en dan met den Minister te over ophaeven. Een definitieve regeling zou veel niet anderszins kunnen gemaakt worden; de overwinning zou na eenige jaren van zelve wel den weg wijzen.

Den 30 Maart 1910 kwam ik weer in Werkendam. Ik ging er van uit Gorinchem heen; bezocht vervolgens de Werken en Woudkiesem en keerde van daar naar Gorinchem terug.

De waterleiding kan zich nog niet bedienen, er komt jaarlijks nog f. 600 te kort; maar men is zeldzamer, dat de waterleiding er is; zelfs als er alle jaren f. 1600 bij moest, dan zou men er nog geen afstand van willen doen: — De directeur heeft maar f. 300 beschikbaar; feitelijk veel te weinig, maar er is geen geld om hem meer te geven, als gemeente opzichter heeft hij nog bovendien f. 150. —

De gasfabriek is thans in handen van particulieren; het gas is vrij goed en kost 10 cent; het raaije schijnt te keuren bestaan; over 17.00 kan althans 4% dividend uitgekeerd worden.

Ziekte hoog oppervlakt op de Maas in den afgelopen winter oefende een nadeeligen invloed uit op den walbestand in den Niesbosch; vele opstanden kwamen heel niet boven water; men denkt, dat het wel de e. l. schelde met vroeger, toen de Bergsche Maas nog niet bestond, dat het water bij ebbe minder laag afliep.

Ter gevolge van de bouwverandering kost een arbeiders woning thans f. 500 meer dan vroeger; er wordt thans veel minder gebouwd, de woninghuur is daerom gevolge veel te hoog, f. 1.75 voor een gewone woning.

In den Raad zitten thans 3 liberalen, 14 Antirevolutionairen en 4 Christelijke Historischen; — de liberalen kunnen er alleen niet komen; nu weer worden zij geholpen door de Antirevolutionairen tegen de Christelijke Historischen, — dan weer door de Christelijke Historischen tegen de Antirevolutionairen.

Financiële draadgrootte van gemeente gaat sterk achteruit; in de laatste 6 maanden sterven of Verhuuden: Maasbank, Versput en hervorm de Kerk, en ging daarmee zelden een millioen kapitaal de gemeente uit.

Sinds de waterleiding bestaat, zijn er veel minder besmettelijke typhus gevallen in de gemeente als vroeger; de enkele gevallen

Werkendam.

die nog voorkomen, zijn bij schippers of visschers, menschen, die het ergens buiten de gemeente afloopen.

Er gaan heel wat inwoners buiten de gemeente werken; zij gaan met van Vlaar en andere goede aannemers mede naar het buitenland; op het oogenblik werken er menschen te Petersburg, te Mosaris, in China, te Saerabaja. Ziekte wel veel voorkomt daar van f. 5 tot f. 100; in den regel behaiven ze niet zelve te werken, maar moeten ze lozien en opzicht houden bij het werken der inlanders.

De beerenbank straat onder toezicht van de hoofdbank te Utrecht, er wordt wel veel geld gebracht; maar er wordt weinig geld opdraagd.

De beerveldsluikerfabriek zal aan niet meer dan 15 menschen vast werk geven.

De zwavelruisfabriek van Albers is reeds sinds geruimen tijd stop gezet.

Maakten, die iets bekeken, zijn er in Werkendam niet; even min een kermis; die werd sinds jaren niet meer gehouden.

Den 9^{den} Augustus 1915 kwam ik weer in Werkendam; van uit den Bosch reed ik er in een derhalf uur per auto heen; later op den dag ging ik nog naar Nijswijk.

Burgemeester, de nieuwe burgemeester, is daar nu sinds een half jaar in functie; zijne verhouding tot de wethouders leek mij nog al goed.

Wethouder de Werf speelt een zeer goede rol; wethouder Hoogers voelt zich erg; hij redeneerde kalme en verstandig.

De nieuwe gemeentesecretaris, Mr. Graenewald, Werkendammer van geboorte, moet meer zich aan zijn taak laten gelegen liggen, dan hij tot nu toe doet. Ziekte gemeenteraad 1914 was een caricatuur op wat zo'n verslag moest zijn. Hij had het zelfs niet nodig groordel om ook maar met een enkel woord te publieken, wat in dat jaar door den gemeenteraad in diens veropaderingen was behandeld!! Zulk van V. en W. ten anderen secretaris opgemerkt

Werkendam.

Er is in de gemeente een groot gebrek aan goede arbeiderswoningen. Er zouden heel wat woningen en bebouwbare maats verklaard worden, maar dan komen de menschen op straat te zitten, want er zijn geen andere.

Er is geen terrein te krijgen, voor grond, die f 2000 de hl. A. waard is, wordt f 2.000 gevraagd. Ander terrein is niet te krijgen, of het moet opgehoofd, wat ook zeer kostbaar is.

In overleg met inspecteur volksgezondheid plannen voor woningbouw ontwerpen, maar dan komt alles te duurt, en zal men f 2.20 per uur moet betalen, wat voor de arbeiders te veel is.

Overden, met den inspecteur nader te overleggen, deze moet geen onmogelijke te bereiken eischen stellen, want dan komt er niets van den bouw. — Desgevraagd ben ik bereid mijne tusschenkomst te verlenen.

3 Winders zijn de gevolgen van de blaasmond verlegging met zoo nadelig als 3 zomers, bij elke looph het water in den Biesbosch lager af dan 3 zomers, door dat de kreken en watergangen 3 zomers beset zijn met allerlei waterplanten en ander veul, hetgeen de afvoering van het water verhindert.

Den 16 Augustus 1919 bezocht ik per auto van uit Waalwijk de gemeenten Werkendam, Woudrichem en Drongelen. Bij de Woudoverkiezingen werden 6 van de 11 raadsleden uitgeworpen. De Raad bestaat thans uit 4 anti-revolutionairen, 3 S.D.A.'s (richting Schaper), 2 liberalen, 1 Christelijke Historisch en 1 Christelijke arbeiders partij. Onterekenheid ten gevolge van de tijdsomstandigheden is de hoofdoorzaak van deze groote verslechtering. — Het gebrek aan woningen speelt hier echter ook een groote rol; er komen mispelen met 100 woningen te kort; men overwoog en overlegde in 1915; en men doet dat in 1919 nog. Welthouder Rogers wil buitendijks bouwen, en daarvoor ± 3 hl. grond afspreken; burgemeester + raadscommissie wil binnendijks bouwen, en daarvoor een terrein van 20 hl. A. ontegenen en met een 3 hl. hoog dijck om-

Werkendam.

ringen; dan wordt Werkendam meken heelmaal waterrij; de grond, die niet benodigd is voor woningbouw, kan dan als heiland aan de arbeiders in gebruik gegeven worden. Welthouder Rogers was niet frisch; de meest belangrijke wet. houder de Klerke politie erg uit; burgemeester Blymend had groote moeite om de leiding te houden.

Veel moeilijkheden met concessionaris gasfabriek; proces voor het vlot te 's Bosch gewonnen. — Slecht en duur gas; alles is versleten; men verlangt hard naar electriciteit.

In de havens te Werkendam is een enorm druk o scheepsvaart verkeer; daar is op het moment het centrum van de schippersstaking, grote

Ook hier aangevraagd op verbetering o salaris veldwachter f 500 + 20% duurke beslag.

Op boerenbank staat 5 ton, waarvan weer 2 1/2 ton in gemeente uitgelend is; op Nieuw's spaarbank f 25.000.

De suikerfabriek is gesloopt; de scheepstimmerwerk heeft niet veel te betekenen. De hoepelmakerijen maakten in 1918 prachtige zaken; thans gaat het slecht; de handel in riet ging tot voor 2 jr ook prachtig; op het moment bijzonder slecht.

Als de ontworpen locaalspoorweg geen directe verbinding geeft van Alunkerk met Werkendam, heeft locaalspoorweg gemeente weinig of geen belang bij die locaalspoor.

Maakt de waterleiding goed gaat, doet het bedrijf zich hoek niet, vooral door den machinist, die heel keerde werkte, ontslagen werd, en van dat ontslag thans in beroep is bij de kroon.

Voor wat Werkendam betreft, gaf de verlegging van den blaasmond geen verandering in de eischen van het water in den Biesbosch; men werd door die werken dus niet van mindere conditie.

Den 7 den Juni 1924 kwam ik weer in Werkendam; ik heb er eigenlijk in 1923 heen moeten gaan maar stelde mijn bezoek een jaar uit, omdat Werk. gemeester Buitenkamp pas benoemd was, en dus

Werkendam.

noeg helemaal niet georiënteerd. —

De nieuwe burgemeester maakte mij een gaeden indruk.

Het wethouder Bagers, een zoon van den vorigen wethouder, en als zodanig nog niet lang in functie, viel nog al te praten.

Wethouder van Oord was niet verschenen.

Er zijn thans 34 nieuwe woningen gebouwd; de huur is echter te hoog $\text{f} 4$ —; de menschen kunnen dat niet meer opbrengen. — Er zullen nog 10 woningen gebouwd worden; deze mogen echter niet meer dan $\text{f} 3$ — huur doen; bouwkosten van $\text{f} 1600$ tot $\text{f} 2100$. —

In den Raad zitten thans 5 antibevolutieairen; 2 Christ. Hist.; 2 reform. Staatspartij; 1 Vrijheidsbond en 1 S. D. A. B.

Bij de leiding van den Raad geen bijzondere moeilijkheden; van partijchappen merkt men niets. —

Er wordt geen openbaar onderwijs gegeven; de kinderen, die dat verlangen, gaan naar de openbare school te de Werken.

Voor 5 kinderen die naar het gymnasium te Gorinchem gaan, en 2 die aldaar de H. B. S. bezoeken betaalt Werkendam ($5 \times \text{f} 700$) + ($2 \times \text{f} 500$) = $\text{f} 4500$ per jaar aan L. Gorinchem.

Het elektrisch bedrijf gaat goed; in 1922 een zuivere winst van $\text{f} 175$. —

Ook het waterleiding bedrijf gaat goed; de installatie werd voor korten tijd verbeterd en uitgebreed. Het bedrijf kan zich ruims dekken, terwijl de tarieven niet overmatig hoog zijn.

Er wonen zeker 90 schippers gezinnen met ± 90 schepen; het gaat den menschen nog steeds niet voor den wind.

De handel in haafshout gaat goed; alle producten van vorige jaren — 5 à 6 jaren — is thans opgeveerd.

De handel in spaan en witte been (éénjarige)

Werkendam

gewas gaat nog maar matig.

Het riet gaat goed, voor zover het mat niet bekeeft; dat gaat veelal naar België. — Naar het dekriet is nog geen voldoende vraag; dat moet 50% meer opbrengen. De warenbeuringsdienst is nuttig; werkt vooral preventief.

De gedwongen vleeschkeuring evensoo.

Geen groote werkeloosheid; het is trouwens ook heel moeilijk, om voor de werklozen werk te vinden.

Veel menschen werken buiten de gemeente op groote werken; de mannen komen dan eens in de 4 weken thuis. — Velen gaan buitenslands werken, en komen dan soms in geen 2 jaar thuis. —

Van daar, dat wel eens wordt beweerd, dat in Werkendam een vrouwen regering is! — Maar tevens is hiervan het gevolg, dat de jeugd niet voldoende onder lecht staat en behoefteloos opgroeit.

De gemeente blijft stationair; ze gaat noch voor, noch achteruit.

Werkendam is wel geïsoleerd; er is zelfs geen autobusdienst!